

Віталій ТЕЛЬВАК,

orcid.org/0000-0002-2445-968X

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) telvak1@yahoo.com

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ¹

Стаття присвячена проблемі участі М. Грушевського в польсько-українському конфлікті у Львівському університеті. З'ясовано причини численних непорозумінь між українським і польськими вченими. Зроблено висновок, що відносини М. Грушевського з польськими колегами можна вважати типовими для взаємин представників інтелігентських середовищ панівної та підкореної нації.

Ключові слова: М. Грушевський, польська професорська корпорація, Львівський університет, конфлікт, співпраця.

Лім. 33.

Vitaliy TELVAK,

PhD hab. (History), Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines in Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine) telvak1@yahoo.com

MYKHAYLO HRUSHEVSKY AND THE POLISH-UKRAINIAN CONFLICT IN LVIV UNIVERSITY: RECONSTRUCTION

The article is devoted to the problem of the formation and growth of the Polish-Ukrainian conflict in Lviv University. Investigation of M. Hrushevsky's interdependence in the process of growing inter-ethnic confrontation during the late nineteenth and early twentieth centuries has been researched. The reasons of numerous misunderstandings between Ukrainian and Polish scientists, which were primarily based in the desire to deepen – qualitatively and quantitatively – Ukrainian studies at the university, have been found out. The facts of resistance of the Ukrainian youth to the polonizatory actions of the administration of the educational institution have been highlighted as well. It has been proved that the most prominent action was the secession in 1901 – 1902, during which more than 500 Ukrainian students left Lviv University and went to study to foreign educational institutions. This youth hoped to attract public attention to the founding of a Ukrainian university in Lviv, demanding decisive behavior in the Ukrainian parliamentary representation.

The facts of cooperation of M. Hrushevsky with Polish professors, triggered by the necessity to solve numerous current problems, for instance: opening of new departments, inviting specialists, appointing of scholarships to students, promotion of students' scholarly degrees, etc. M. Hrushevsky had a business relationship with Polish colleagues, whom he supported in terms of issues discussed on the board of the faculty. He even maintained close contacts with some of his Polish colleagues (e.g. B. Dembinsky).

It has been concluded that M. Hrushevsky's relations with Polish scientists should be regarded as typical for intellectual environments of the dominant and conquered nations, when the former want at all costs to preserve the status quo, appealing to the tradition, while the latter in their desire to increase their influence turn to universal values and rights. Hence the practice of confrontation – loud, involving the widest possible audience, mutual accusations – in the destruction of the established order, on the one hand, and the reluctance to comply with the humanitarian requirements of the early twentieth century. – on the other. Along with this, we see quite a solidarity work in the middle of the university department and absolutely collegiate manifestations of behavior in purely life situations. The latter is not surprising, since the conservatism of the scientific community was generally accepted, therefore, a person of science, without distinction of nationality, is compelled to act in the formed field of professorial traditions. All this is intended to actualize the further study of the communicative strategies of Ukrainian and Polish intellectuals in difficult historical periods, which would make it possible to rethink many stereotypes inherited by us from the last century.

Key words: M. Hrushevsky, Polish professorial corporation, Lviv University, conflict, cooperation.

Ref. 33.

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом договір Ф77/80-2017 від 31.08.2017 р.

Виталий ТЕЛЬВАК,

доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) telvak1@yahoo.com

МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ И ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИЙ КОНФЛИКТ ВО ЛЬВОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ: ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ

Статья посвящена проблеме участия М. Грушевского в польско-украинском конфликте во Львовском университете. Выяснены причины многих недоразумений между украинскими и польскими учеными. Сделан вывод, что отношения М. Грушевского с польскими коллегами можно считать типичными для взаимоотношений представителей интеллигентских сообществ доминирующей и подчиненной наций.

Ключевые слова: М. Грушевский, польская профессорская корпорация, Львовский университет, конфликт, сотрудничество.

Лит. 33.

Постановка проблеми. Проблема «Михайло Грушевський та Львівський університет» є однією з найбільш популярних в історіографії останньої чверті століття. Пояснюється це потужним впливом талановитого учня В. Антоновича на галицьку молодь, передусім в аспекті формування її свідомості в руслі модерної української ідеології. З огляду на сказане на сьогодні доволі докладно реконструйовано обставини потрапляння київського магістранта на університетську кафедру [2; 25], його заходи з формування львівської історичної школи [27], а також численні аспекти дидактичної праці [5, 45–57; 17]. При зверненні ж до проблеми міжнаціональних взаємин у стінах столичного галицького університету наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., домінує переконання про тотальну конфліктність М. Грушевського з польськими колегами, відгомони якої нерідко виливалися на шпальти місцевої преси і ставали надбанням широких кіл громадськості по обидва боки Збруча [31, 74–89]. При цьому більшість згадуваних в історіографії прикладів стосуються передодня Першої світової війни, коли неможливість польсько-українського консенсусу ставала все очевиднішою, а дедалі зростаючий градус полеміки не заповідав мирного порозуміння. Не заперечуючи факту наростаючої напруженості у взаєминах між домінуючими в університеті національними громадами та помітну роль у цьому процесі М. Грушевського, спробуємо нюансувати згадану проблему, реконструюючи її в тривалій часовій генезі з урахуванням щоденності спілкування українського професора з польськими колегами.

Аналіз досліджень. Багатьох аспектів дидактичної, наукової та громадської праці М. Грушевського у Львівському університеті у своїх працях торкалися Т. Батенко [2], К. Кондратюк [17], В. Расевич [26], В. Онопрієнко [25], С. Герасименко [5] та інші дослідники. Натомість, спеціальний комплексний аналіз проблеми заангажованості видатного вченого у польсько-українське протистояння в стінах столичного галицького вишу на сьогодні відсутній. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета статті – відтворити роль М. Грушевського у наростанні польсько-українського конфлікту в Львівському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, приїзд М. Грушевського на викладацьку роботу до Австро-Угорської імперії став одним із наслідків політики «нової ери» та був санкціонований польськими керівниками галицького краю і адміністрацією Львівського університету. Щоправда, один із головних ідеологів польсько-української угоди та ініціатор утворення кафедри української історії Олександр Барвінський тривалий час розраховував на кандидатуру тогочасного лідера української гуманітаристики Володимира Антоновича. Втім, небажання останнього брати на свої плечі у літньому віці дійсно важкий тягар, змусили галичан дослухатися до його поради звернутися з пропозицією до свого найбільш талановитого учня. Тож галицький політик, за його свідченнями, «був приневолений вернути з тою думкою до Львова, щоби тепер довести до іменования професором Михайла Грушевського» [1, 629].

Оскільки справа утворення кафедри була політичною, польська сторона без особливих проблем погодилася на зміну претендента на університетську кафедру. Прикметно, що господарям краю більше залежалося не стільки на академічній кваліфікації кандидатури українців, скільки на лояльності пропонованої людини до усталених у Галичині порядків. Тож М. Грушевський був допущений до конкурсу на заміщення професорської кафедри, не маючи на той час навіть магістерського ступеня! Натомість, дуже уважно у колах польської адміністрації краю поставилися до з'ясування політичного сфедо молодого історика. Про це свідчить характеристика на М. Грушевського, котра відклалася в австрійському міністерстві внутрішніх справ. Політичні погляди київського претендента в ній охарактеризовано так: «Він належить до напрямку молодорутенських націоналів так званого українського напрямку, отже він не є прихильником ні панславистичних, ні крайньо націоналістичних тенденцій» [3, 79]. Очевидно, такі політичні вподобання цілком задовольняли і столичну, і краєву адміністрацію, бо жодних застережень з цього приводу не виникло, й учень В. Антоновича був номінований на кафедру цісарським рескриптом у квітні 1894 р.

Сам же М. Грушевський дивився на свій переїзд до Львова та працю в галицькому університеті як на певний національний обов'язок, своєрідний жест доброї волі, реалізацію покликання жертвовного служіння українській ідеї. «Їдучи до Львова, – згадував він у «Автобіографії», – я надіявся, що за мною піде ціла фаланга українців на Львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити нові руські катедри» [11, 1].

До Львова М. Грушевський приїхав наприкінці вересня 1894 р. Невдовзі по приїзді 30 вересня (12 жовтня за новим стилем) відбувся його інавгураційний виклад у Львівському університеті. Молодого науковця прийшли послухати не тільки студенти всіх чотирьох факультетів, але й чимало професорів та місцевих знаменитостей, серед яких були як українці, так і поляки. Прикметно, що останні не менш тепло та оптимістично за своїх українських колег зустріли М. Грушевського. Пояснити це можемо не так фактом наукових здобутків ученого, що на той час ще не були настільки значними, як тією обставиною, що він приїхав у Галичину прихильником політики польсько-українського порозуміння, що її далі провадив О. Барвінський попри зростаючу опозиційність східногалицької громади. Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М. Грушевського у Львівському університеті. «Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – підсумовуючи писав у своїй рецензії краківський професор Анатоль Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працюючого, володіючого вишуканим історіографічним методом, а передусім, захопленого ширим бажанням осягнення правди, якою б вона не була; надсилаємо йому також від осередку Ягеллонського університету сердечне вітання на тому новому для нього становищі у нашому краї: щастя Боже!» [33, 565–567].

Перші кроки М. Грушевського у Львівському університеті зовсім не заповідали хронічного конфлікту у майбутньому, хоча й маркували певні розбіжності в очікуваннях сторін. Інавгураційна лекція послужила молодому викладачеві зручною нагодою познайомитися з університетськими колегами та адміністрацією. В той же день, 30 вересня, М. Грушевський представився ректору університету К. Войцеховському, відвідав професорів Ісидора Шараневича і Антонія Каліну, а також віце-президента Краєвої Шкільної Ради доктора Міхала Бобжинського. На всіх цих зустрічах учень В. Антоновича розмовляв лише українською мовою. Коли ж М. Бобжинський висловив побажання, аби він намагався спілкуватися польською, М. Грушевський відповів, що для дотримання принципу рівноправності польські колеги повинні володіти українською мовою. На це польський колега зауважив, що поляки є домінуючою нацією в Галичині. Ця безтактність, звісно, не могла не зачепити молодого професора, котрий був сповнений романтичних уявлень київських українофілів про польсько-українську гармонію по інший бік Збруча. Своє збентеження від знайомства з польським істориком М. Грушевський виклав в листі до О. Барвінського: «Здається, перша зустріч моя з Бобжинським не була досить щасливою» [24, 80].

І все ж на перших порах польські професори доброзичливо поставилися до М. Грушевського, подекуди навіть спілкуючись з ним українською мовою. В архіві вченого відклалася численні запрошення польських колег на приятельські зібрання. Доволі товариськи у той час був налаштований до університетських колег і сам М. Грушевський. У листі до київської приятельки Анни

Ямпольської він звітується про перші часи свого перебування у Львові: «Утрімую [стосунки] з поляками, русинами ріжних сторонництв, оглядаючись на всі боки [...]. За обідом маю компанію польську, правда проф[есорську] і досить приємну...» [29, 95–96]. Як певний аванс для молодого українського вченого з боку польських колег можна розглядати його обрання 2 травня 1895 р. членом-кореспондентом польської Академії Знань у Кракові.

Спілкуючись з польськими колегами українською мовою, М. Грушевський зовсім не прагнув конфронтації. Він, банально, на той час ще не володів достатньо польською, щоб почувати себе вільно у розмові. Про це свідчить порада, котру дав молодому професорові ще один його київський учитель Олександр Кониський: «Ви зробите дуже добре, коли «навчитесь» говорить по-польськи, сего вимагають усі обставини, ввічливість і наша вигода!» [22, 81]. Погоджуючись із київськими наставниками про потребу делікатного поводження з польськими колегами, М. Грушевський водночас провів для себе чітку межу між коректністю та запопадливістю у спілкуванні з ними. Згадане відверто проглядається у листі до Івана Нечуя-Левицького, написаного по свіжих враженнях після приїзду: «Поляки показують ніби привіт і ласку, не знаю, які далі меж нами уставляться відносини, бо я не думаю підхліблятись» [21, 45].

Уже з перших днів викладацької праці М. Грушевський відчув підпорядковане становище українських студій у Львівському університеті. Йдеться про те, що як професор, він був у далеко гірших умовах, порівняно зі своїми польськими колегами. Адже за статусом кафедра українського вченого (повна її назва – «друга звичайна кафедра всесвітньої історії» з особливим оглядом історії Східної Європи з українською викладовою мовою) була додатковою, створеною ad personam як результат польсько-українського політичного компромісу, тож і предмети по ній не належали до обов'язкових. Як лекційні курси, так і науковий семінар М. Грушевського, з огляду на цю специфіку, мали факультативний характер і не входили до обсягу десяти обов'язкових годин, котрі студент мусив відвідати протягом тижня в університеті. Втім, незважаючи на згадані вище неприхильні обставини, молодий учений, як писав в «Автобіографії», «не стратив духу і не подався супроти таких трудностей» [12, 202].

Із занепокоєнням відновуючи загумінковість українських студій в університеті, М. Грушевський ініціював численні проекти, котрі б посилили український голос у його стінах. Наприклад, на засіданні ради факультету 3 червня 1899 р. учений запропонував колегам звернутися до освітнього міністерства у справі відкриття нових кафедр з українською викладовою мовою – жоден із присутніх його не підтримав [13, 55 зв]. На жовтневому засіданні того ж року він знову наголосив про можливість студентам писати семінарійні праці також українською мовою – і вкотре ніхто з польських професорів не підтримав українського колегу [14, 3 зв]. Подібні подання, врешті з тим же одностайно негативним результатом, М. Грушевський невтомно робив і в наступні роки. Все це переконало вченого, що польська професорська колегія Львівського університету, позірно залишаючись прихильною до українців, всіма силами стримує поширення української присутності в університеті. В «Автобіографії» М. Грушевський із прикрістю відзначав, «що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевненне ліпше обізнаних з галицькими обставинами киян старшої генерації, – опираються на фальшивих запевненнях зі сторони поляків, які дорогою «угоди», ціною деяких подачок на культурно-національним полі хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбивий рух серед галицьких русинів. Скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до «угоди» й «угодовців», що поляки нічим не хочуть поступитися в своїм пануванню й не розуміють інших відносин до русинів як відносин пануючої народності до служебної. [...] З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірного сателіта польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей» [12, 201].

Така критична оцінка М. Грушевським реалій польсько-українських взаємин, нерідко поширювана ним на сторінках галицької періодики, а також загальне загострення міжнаціональних відносин як у Східній Галичині, так і в стінах університету, доволі швидко зіпсували ставлення польських професорів до свого колеги. Університетська влада, котра належала полякам, починає

всіляко контролювати виклади М. Грушевського, побоюючись, що він на своїх заняттях займається політичною агітацією молоді. Так, ще в 1895 р. декан історичного факультету К. Войцеховський, відвідавши семінари М. Грушевського, назвав його аргументи на користь власного розуміння ключових моментів української історії «політичними» [26, 107].

Але найбільше клопотів виникало тоді, коли М. Грушевському, який принципово виступав на засіданнях факультету українською мовою, оскільки на університеті формально були рівноправні дві так звані крайові мови – українська і польська, забороняли виступати «по-хлопському». Він у таких випадках, як правило, демонстративно залишав засідання. Найбільш гучне з'ясування стосунків М. Грушевського з польською адміністрацією факультету, яке вилилося на шпальти львівської преси, відбулося в липні 1901 р., коли на вимогу декана Казимира Твардовського виступати польською на засіданні ради факультету український учений відмовився, на знак протесту залишивши зібрання [15, 97]. Пояснюючи свій вчинок громадськості, М. Грушевський на сторінках газети «Діло» писав: «Не маючи обов'язку уміти по-польськи, підписаний має заразом те переконання, що ідея рівноправності обох краєвих мов на львівському університеті [...] не годиться з виключенням руської мови від уживання в конференціях і в зносинах поодиноких професорів з університетськими властями, і всяке обмеження в сім напрямі було б кривдою для професорів, які займають катедри руські» [19].

Згаданий скандал не переконав жодну зі сторін поступитися у своєму баченні ситуації, зробивши проблему вживання української мови у діловодстві причиною хронічних конфліктів. Тож подібні зауваження від керівництва факультету за використання рідної мови в офіційному діловодстві М. Грушевський отримував доволі регулярно. Але він уже не тільки не робив з цього публічної справи, але й намагався не звертати уваги на такі закиди. Наприклад, у щоденнику вченого є характерний запис, датований 1 березня 1905: «Від декана дістав «замечание» (начхательно!), в досить арогантським тоні, за руську картку, котрою вимовся від промоції» [9, 43].

Цікаво, що деякі з польських професорів у своїй антипатії до М. Грушевського йшли подекуди далеко і, всупереч його суспільно-політичній практиці, підозрювали українського колегу у тісній співпраці з російським урядом. Прикладом тут може слугувати лист Шимона Аскеназі до Людвіка Фінкля, написаний з Петербурга. Перебуваючи одночасно з М. Грушевським у російській столиці, польський професор відзначав: «Я випадково дізнався, що водночас зі мною в Петербурзі перебував Грушевський; знаю, що опікується виданням своєї популярної російської історії України; що по за тим надалі є активний. Кому він властиво служить, Бог його радше знає» [32, 251].

Постійні конфлікти з польськими колегами на ґрунті правного статусу української мови знеохочували М. Грушевського відвідувати ради факультету. Так, унаслідок студентських заворушень під час ректорства Яна Фіялка, коли польська сторона безпідставно їх ініціатором «призначила» саме українського історика, він, як свідчить щоденник, не відвідував засідання ради факультету в 1903 – 1904 рр. протягом трьох семестрів. І лише погроза з боку декана поінформувати про цей факт віденське міністерство освіти змусила його відновити участь у факультетських зібраннях [9, 36].

Утім, найбільш гостра криза у взаєминах М. Грушевського з польськими колегами виникла на ґрунті намагань українських студентів та професорів правно утвердити український характер Львівського університету або домогтися створення для українців окремого вишу в галицькій столиці. При цьому український історик, як дійсний авторитет для своїх студентів, був змушений доволі активно заангажуватися у цю складну боротьбу. Системно та найбільш докладно власне бачення проблеми формування вищої національної школи в краї М. Грушевський виклав у праці «Справа українського університету у Львові», що була опублікована ще у 1899 р. У ній наголошувалося: «Справа освіти повинна стати свідомою національною потребою, необхідно володіти вмінням тактики використання кожної нагоди для створення державних форм освіти, одночасно враховуючи реалії, розбудовувати позаурядові громадські форми навчання» [7, 21]. М. Грушевський доводив, що створенням українського університету у Східній Галичині уряд вирішив би багато проблем, пов'язаних із непорозуміннями між поляками та українцями. Вчений стверджував, що протягом трьох років можна створити український університет, не гірший від того, що

його створили поляки у 1871 – 1874 рр. під час його колонізації, аби уряд лише не чинив перешкод, а надав відповідну фінансову підтримку.

Український народ, переконував в інших своїх статтях М. Грушевський, має достатню кількість кваліфікованих кадрів, які змогли б працювати в новоствореному університеті, але в результаті недалекоглядної політики австрійського уряду змушені викладати за кордоном: «З тих українців варшавських, дорпатських, московських, петербурзьких, казанських, томських, празьких, загребських – не кажу вже про Київ, Харків, Одесу – можна було б зібрати незлий університет кожної хвили, аби тільки, повторюю, ту справу взято в прихильні руки, не мачушині – польської професорської колегії» [6, 178].

У липні 1899 р. у Львові відбулося велике студентське віче, в якому взяли участь представники української молоді з усіх австрійських університетів. Відтоді такі студентські віча стали традиційними і відбувалися щороку. М. Грушевський з приводу студентського віча 8 жовтня 1901 р. зазначав, що хоч студенти вимагали створення цілком українського університету, вони готові були наразі погодитися із запровадженням викладання предметів українською мовою на медичному, юридичному та філософському факультетах. Висловлюючись за потребу введення української мови як викладової у Львівському університеті, М. Грушевський писав: «Кожний знає, хто чув про педагогію, яке значіння в науці має рідна мова» [6, 166]. Доки мова не знайшла місця у вищій школі, твердив історик, доки вона не служить інструментом навчання, доки вона не стала знаряддям наукової роботи, доти суспільство та народ, що розмовляє цією мовою, буде почувати себе у становищі «нижчої», культурно-нерівноправної нації. Учений справедливо вважав, що «культура мови стає питанням життя і смерті, «бути чи не бути» національному існуванню».

Але урядові кола Галичини не виявляли жодної реакції на вимоги українських студентів і професорів. Внаслідок цього з 1901 до 1902 р. відбулася сецесія, під час якої львівські студенти-українці (загальною кількістю понад 500 осіб) залишили університет і перейшли вчитися до інших закордонних навчальних закладів. Своєю акцією молодь сподівалася привернути увагу громадськості до заснування українського університету у Львові, вимагаючи рішучої поведінки української парламентської репрезентації, яка своїм зволіканням зводила нанівець політичні наслідки сецесії.

У січні 1902 р. меморандум на підтримку студентів за ініціативи свого голови подало НТШ. Значення цієї події М. Грушевський підкреслював у багатьох публіцистичних статтях. Один із учнів ученого згадував про ті події: «Грушевський з великим співчуттям стежив за цими змаганнями молоді, був вірним її порадником, стримував не раз занадто велику запальність і, передусім, казав усе, що студенти повинні поглиблювати свої знання і працювати науково, бо це найпевніша основа майбутнього університету» [18, 461].

З огляду на відверту підтримку М. Грушевським домагань української молоді, польське керівництво університету зовсім несправедливо саме у ньому вбачало чи не найголовнішого ідеолога та організатора згаданих студентських заворушень. Про це промовисто свідчить лист Кирила Студинського до О. Барвінського: «Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцехівський сказав се публично, при Колессі), хоть Грушевський як найбільше був противний сецесії молодіжї. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижертї Грушевського» [26, 113]. Уявлення про те, наскільки далеко зайшло протистояння між поляками та українцями у Львівському університеті, дає згадка М. Грушевського у щоденнику, що він певний час «викладав з револьвером у кишені» [30, 21].

Як відомо, найбільш трагічним наслідком протистояння польських та українських студентів в університетських стінах стало вбивство Адама Коцка 1 липня 1910 р. М. Грушевський з боєм відреагував на цю трагічну звістку, вказуючи на те, до яких крайнощів польська освітня адміністрація краю довела молодь, ігноруючи природні права українців на вище шкільництво рідною мовою. 5 липня на Личаківському цвинтарі з А. Коцком прощалася українська громадськість Львова. Виступ М. Грушевського ліг в основу його статті «Над свіжою могилою». У ній, закликаючи українських політичних лідерів рішуче виступити із засудженням кровопролиття в університетських стінах і запобігти таким крайнощам надалі, вчений писав: «Останній час схаменутись і заступити молодіж від дальших розстрілів енергійними заходами здобути їй «рідну

школу» і вивести з сих старих, зловіщих мурів, що грозять стати ареною все нових і нових кривавих жертв» [8, 413].

Додамо, що активно борючись за українську вищу школу, саме М. Грушевський опрацював основний меморіал у справі заснування українського університету у Львові, що його презентувала спеціальна делегація НТШ австрійському уряду в 1907 р. У цьому документі стисло йшлося про всі ті надужиття, що їх чинить польська професорська колегія Львівського університету з метою обмеження законних прав українців на вищу освіту рідною мовою. Вихід з цієї надзвичайно небезпечної для молоді обох народів ситуації М. Грушевський убачав лише у заснуванні окремого українського університету у столиці галицьких українців – Львові. В меморіалі наголошувалося: «Наукове Товариство ім. Шевченка дозволяє собі з притиском піднести, що тільки безпроволочне заснування самостійного руського університету може бути виходом з теперішнього, крайно небезпечного положення і запорукою успішного наукового розвою руського народу та вдовolenня його культурних потреб» [7, 21]. При цьому в документі окремо відзначалося, що бурхливий культурний поступ українства на зламі століть цілком здатний забезпечити висококваліфікованими науково-педагогічними кадрами новостворений навчальний заклад. Відзначимо, що, закликаючи уряд забезпечити законні права українців на вищі рідномовні студії, М. Грушевський намагався творити їх «знизу» – зусиллями очолюваного ним НТШ. Тут згадаємо ініціативу вченого з організації у Львові всеукраїнських літніх курсів, що розглядалися як модель популярного тоді типу вільних університетів. Уперше такі курси, що мали дати українській молоді базові знання з українознавства в умовах відсутності національної вищої школи, відбулися в галицькій столиці в червні–липні 1904 р.

Конфлікти у стінах університету зумовили неприхильну поставу М. Грушевського щодо співпраці з польськими науковими товариствами та періодичними виданнями. Як відомо, український учений у перших роках перебування в Галичині став членом Історичного товариства у Львові. Втім, зростаюче непорозуміння з польськими колегами, призвело до демонстративного нехтування пропозиціями співпраці. Про це свідчить, наприклад, його відмова від пропозиції львівського архівіста Антонія Прохазки опублікувати результати своїх археографічних подорожей до Варшави на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny». Пояснюючи свою позицію, М. Грушевський у листі до М. Біляшівського писав: «Прохаска, почувши від мене про Ваш архів, став просити аби я їм щось хоч коротенько про се написав. Я, не будши охочим служити чужим богам, відмовився...» [20, 35]. Подібний скепсис до співпраці з польськими колегами український професор висловлював і власним учням. Промовистим прикладом тут є його слова з листа до Мирона Кордуби: «Видів Вашу рецензію в «Kwartalniku»; на що Ви туди пишете?» [4, 113].

Прикметно, що не всі українські діячі підтримували М. Грушевського у його намаганні налагодити рівноправний національний діалог з польською адміністрацією краю та університету. Призвичаєні до історично підлеглого стану українства в краї, частина галицьких політиків уважали незалежницьку поставу вченого занадто радикальною. Особливо відверто про це говорили політичні опоненти львівського професора на чолі з О. Барвінським. У своїй тогочасній публіцистиці та епістолярію останній виставляв опонента у винятково непривабливому світлі як джерело неспокою в галицькому середовищі, чому завинило нібито нерозуміння М. Грушевським традицій місцевої політики. При цьому зазвичай згадувалося про нібито деструктивну поведінку колишнього приятеля стосовно колег-поляків. У підсумку, переконував О. Барвінський, це й стало на заваді творенню нових українських кафедр і залучено для роботи на них наддніпрянців: «Польські професори почали знов відноситися неприхильно до руських домагань, до чого вчасти причинилося різке поведення проф. Грушевського» [16, 213].

Утім, попри щойно згадані конфліктні ситуації, буденне спілкування М. Грушевського з польськими колегами не було винятково прикрим для обох сторін. Це врешті й цілком зрозуміло, адже слід було розв'язувати численні поточні проблеми: відкриття нових кафедр, їх забезпечення фахівцями, призначення студентам стипендій, промоцію на вчені ступені своїх вихованців тощо. І тут, як бачимо з листів М. Грушевського і його щоденника, в українського вченого склалися цілком нормальні ділові стосунки з польськими колегами, яких він підтримував з більшості обговорюваних на раді факультету питань, голосуючи з ними вповні

солідарно. З деякими з польських колег він навіть підтримував ближчі контакти. Серед таких передовсім назвемо ім'я професора Броніслава Дембінського, часто згадуваного на сторінках щоденника М. Грушевського.

Загалом, на той час на філософському факультеті під національним оглядом було дві партії – численна польська та значно скромніша українська. До останньої належали М. Грушевський, І. Шараневич (невдовзі після приїзду М. Грушевського спенсіонувався), К. Студинський та О. Колесса. При цьому відзначимо, що саме український історик уважався найбільш опозиційним до адміністрації факультету. Українські філологи нерідко навіть виступали посередниками під час суперечок, що виникали на факультетських зібраннях. Так, вони подекуди перекладали українські виступи М. Грушевського польською мовою колегам, коли ті заявляли, що не розуміють сказаного. Одну з таких ситуацій, як кумедну, М. Грушевський змалював у щоденнику: «Мав засідання факультета, на котре таки пішов, по довгих ваганнях [...]; була курйозна ситуація, коли О. Колесса ходив до вікна мене запитувати від факультету» [9, 51–52].

На факультетських нарадах М. Грушевський, коли виникали спірні питання, нерідко ставав на позицію свого приятеля Б. Дембінського. Так було, наприклад, у випадку обсадження кафедри всесвітньої історії нового часу з особливим оглядом всесвітньої історії, яку після скандальних виборів у непростій боротьбі зі Станіславом Закшевським (саме його попирали Б. Дембінський і М. Грушевський) посів Шимон Аскеназі [32, 42]. Відчуття несмаку від скандальної ситуації на згаданій раді М. Грушевський передав у щоденнику: «Було засідання факультету преінтересне – в справі обсади катедри польської історії (хибні цитати, метода і помпа, конфесати, сіонізм – Войцеховський); втік зараз по сій точці» [9, 13].

Найбільше у щоденнику М. Грушевського йдеться про реакцію польських колег на його численні прохання про наукові відрядження. Відзначимо, що польські науковці, чудово розуміючи необхідність археографічних подорожей для якісної реалізації наукових планів, загалом із розумінням ставилися до подань українського колеги. Хоча з погляду сучасних реалій вищої школи вражають практично щорічні тривалі відрядження М. Грушевського до Києва, Москви та Петербурга. Поряд із підтримкою клопотань українського колеги про надання відряджень, члени ради факультету не могли вплинути на те, щоб ці подорожі були оплачувані з бюджету університету чи міністерства. Не завжди отримуючи бажане, тобто оплачувану відпустку, М. Грушевський не зовсім обґрунтовано ображався на польських професорів: «А урльоп міні прийшов, хоч і без підмоги – панове колеги бодай тим зробили собі сатисфакцію» [10, 110].

У контексті згаданого сюжету відзначимо, що українському професору, вочевидь, було обтяжливо і неприємно постійно звертатися до ради факультету з проханнями про часті відрядження і він подекуди порушував трудову дисципліну, від'їжджаючи у закордонні відрядження без дозволу. Про один такий факт ми дізнаємося з листа декана факультету від 26 червня 1895 р.: «Маю честь запросити Високоповажного Пана Професора, щоби дав письмово докладні та вичерпні пояснення в справі: коли і з якого приводу В[исокоповажний] Пан Професор виїжджав за кордон, де і з якою метою перебував і для чого після отримання телеграфічної відомості 24 квітня б[іжучого] р[оку] про відмову Вам у відпустці, Ясновельможний пан не повернувся одразу на своє місце праці?» [28, 7]. Цікаво, що присутність М. Грушевського у Львові нерідко пильнували самі польські студенти, мабуть, знаючи про конфлікти ученого на цьому ґрунті з адміністрацією факультету. Один такий випадок М. Грушевський занотував у щоденнику, але тоді йому вдалося вчасно прибути до Львова.

Також неодноразово М. Грушевський контактував з польськими колегами у справах докторування його студентів. Загалом під керівництвом українського вченого стали докторами вісім молодих українських істориків, а С. Томашівський встиг також здобути габілітацію. І тут, як свідчить листування та щоденники автора «Історії України-Руси», ситуація перебувала цілковито в руслі професійного розв'язання виникаючих проблем. Цікаво, що просячи підтримки у польських колег у справі просування процедури докторування, М. Грушевський писав свої листи українською мовою у латинській транслітерації. Екзаменуючи учнів М. Грушевського, польські колеги ставили їм доволі високі оцінки. При цьому, щоправда, дорікали самому українському вченому, що його вихованці, за тодішніми звичаями, не прослухали курси на котромусь з більших

західних університетів. Відзначимо також, що жоден з молодих українських істориків ніколи не нарікав на упередженість польських професорів.

Поглибленню співпраці істориків двох народів сприяв також той факт, що студенти відвідували наукові семінари як польських, так і українських професорів, де мали можливість врівноважити власне національне бачення минулого руських земель Речі Посполитої альтернативним поглядом. Приміром, знаний польський дослідник староруської літератури Олександр Брікнер був учнем Омеляна Огоновського. Вихованці школи М. Грушевського С. Томашівський та С. Рудницький відвідували семінар з всесвітньої історії проф. Б. Дембінського; у семінарі з австрійської історії проф. Л. Фінкля займалися Б. Барвінський, О. Сушко, П. Грабик. Через семінар з історії держави та права проф. О. Бальцера пройшли С. Томашівський і Б. Барвінський (1901 – 1902). Однак напередодні світової війни українська та польська молодь дистанціювалася під національним поглядом, вважаючи за краще навчатися у семінарах своїх професорів. Реагуючи у такий спосіб на гостроту міжнародного протистояння, обидві історіографічні спільноти, водночас, не поривали численних зв'язків.

У 1910-х рр. М. Грушевський відчутно втомився боротися на два фронти – з польськими діячами, котрі розпочали проти нього голосну кампанію на шпальтах місцевої преси і у Відні, а також із керівництвом національно-демократичної партії, котре надалі шукало шляхів порозуміння з польськими очільниками краю, побоюючись гострого полемічного пера львівського професора. Тож у тому часі він дедалі триваліше затримується на Наддніпрянській Україні та все частіше згадує про свій намір спенсіонуватися в 1914 р., коли минеться двадцять років його перебування на університетській кафедрі. Однак, цим планам, як відомо, завадила Перша світова війна, і М. Грушевський вимушено залишив галицькі терени.

У роки війни проти українського вченого було розпочато дисциплінарне слідство. Закидалося йому, втім, і нібито самовільне залишення посадових обов'язків. За характеристикою на М. Грушевського військова комендатура Львова, котра провадила слідство, звернулася до керівництва Львівського університету, а той, і собі, переадресував запит на факультет. До честі університетської корпорації, львівська професура не знайшла чогось злочинного у діях колишнього колеги, підкресливши, що «університетські професори мають забезпечену свободу науки», а вивчення значного творчого доробку М. Грушевського «вимагає величезних студій, які в результаті дали б дуже мало» [23, 419].

Висновки. У підсумку відзначимо, що відносини М. Грушевського з польськими вченими можна назагал вважати типовими для взаємин інтелігентських середовищ панівної та підкореної націй, коли перші хочуть будь-якою ціною зберегти статус-кво, апелюючи до традиції, тоді як другі у бажанні збільшити свій вплив звертаються до загальнолюдських цінностей і прав. Звідси, власне, походить і практика протистояння – голосні, із залученням якомога ширшої аудиторії, взаємні звинувачення – у руйнуванні усталеного порядку, з одного боку, та небажання достосуватися до гуманітарних вимог початку ХХ ст. – з іншого. Поряд із цим, бачимо цілком солідарну працю у середині університетського цеху і абсолютно колежанські прояви поведінки в суто життєвих ситуаціях. Останнє й не дивно, адже консервативність наукового співтовариства є загальновищезнаною, тому людина науки, без різниці її національної приналежності, просто вимушена діяти у сформованому полі фахових традицій. Сказане, на нашу думку, актуалізує подальше вивчення комунікативних стратегій українських і польських інтелектуалів у складні історичні періоди, що врешті уможливить переосмислити численні стереотипи, отримані нами у спадок від минулого століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Барвінський О. Споми́ни з мого життя / Олександр Барвінський / Упор. А. Шацька; коментар Б. Янишина; ред. Л. Винар, М. Жулинський. – К.: ВД «Стилос», 2010. – Том. 2. – 1120 с.
2. Батенко Т. До питання про заснування кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті / Тарас Батенко // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 23–25.
3. Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету / Любомир Винар // Український історик. – 1986. – № 4. – С. 76–89.

4. Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упорядник, автор вступних розділів і наукового коментаря Олег Купчинський. – Львів, 2016. – 422 с.
5. Герасименко С. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського (1894 – 1917 рр.): монографія / Світлана Герасименко. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2013. – 214 с.
6. Грушевський М. Листи з над Полтви. Лист третій / Михайло Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)». – С. 161–187.
7. Грушевський М. Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові / Михайло Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – С. 20–22.
8. Грушевський М. Над свіжою могилою / Михайло Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». – С. 412–413.
9. Грушевський М. Щоденник / Михайло Грушевський. Підг. до друку І. Гирич та О. Тодійчук. // УІ. – 2006 – 2007. – № 4 / 1–2. – С. 15–74.
10. Грушевський М. Щоденник / Михайло Грушевський. Підг. до друку І. Гирич та О. Тодійчук. // УІ. – 2002. – № 1–4. – С. 100–127.
11. Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв. редакції «Діла») / Михайло Грушевський // Діло. – 1898. – Ч. 137. – С. 1.
12. Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 / Михайло Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197–213.
13. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 420. – 322 арк.
14. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 434. – 232 арк.
15. ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 452. – 212 арк.
16. Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка. – Ф. 135. – Спр. 38. – 302 арк.
17. Кондратюк К. Педагогічна діяльність М. Грушевського у Львівському університеті / Костянтин Кондратюк // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 68–70.
18. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність / Іван Крип'якевич // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 448–483.
19. Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця // Діло. – 1901. – Ч. 260–261. – 3 грудня.
20. Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто: УІТ, 2001. – 412 с. – Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.
21. Листування Михайла Грушевського. Т. 1. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – 399 с. – Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.
22. Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2006. – 718 с.; іл. – Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.
23. Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914 – 1934) / Ярослав Малик // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 412–425.
24. «Не маю іншого, більшого інтересу ніж добро свого народу» [Листи М. Грушевського до О. Барвінського]. – С. 71–87.
25. Онопрієнко В. Перша кафедра української історії / Валентин Онопрієнко // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 76–81.
26. Расевич В. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова / Василь Расевич // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 107–113.
27. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / Віталій Тельвак, Василь Педич. – Львів: Світ, 2016. – 440 с.
28. Центральний державний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 85. – 18 арк.
29. ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 273. – 122 арк.
30. Щоденники М. С. Грушевського (1904 – 1910 рр.) / Михайло Грушевський // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10–31.

31. Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków* / Łukasz Adamski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s.
32. Hoszowska M. *Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem* / Mariola Hoszowska. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – 387 s.
33. Lewicki A. *Hruszewskij M. Wstępny wykład z dawnoji istoriji Rusy* / Anatol Lewicki // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1895. – Roczni IX. – S. 565–567.

REFERENCES

1. Barvynskiy O. *Spomyny z moho zhyttia* / Oleksandr Barvynskiy / Upor. A. Shatska; komentar B. Yanyshyna; red. L. Vynar, M. Zhulynskiy. – K.: VD «Stylos», 2010. – Tom. 2. – 1120 s.
2. Batenko T. *Do pytannia pro zasnuvannia kafedry istorii Skhidnoi Yevropy u Lvivskomu universyteti* / Taras Batenko // *Mykhailo Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina. Dopovidi y povidomlennia naukovoii konferentsii*. – Lviv, 1995. – S. 23–25.
3. Vynar L. *Avstriiski uriadovi dokumenty pro pryznachennia Mykhaila Hrushevskoho profesorom Lvivskoho universytetu* / Liubomyr Vynar // *Ukrainskyi istoryk*. – 1986. – № 4. – S. 76–89.
4. *Vzaiemne lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Myrona Korduby* / Uporiadnyk, avtor vstupnykh rozdiliv i naukovoii komentaria Oleh Kupchynskiy. – Lviv, 2016. – 422 s.
5. Herasymenko S. *Naukovo-pedahohichna ta prosvitnytska diialnist Mykhaila Hrushevskoho (1894 – 1917 rr.): monohrafiia* / Svitlana Herasymenko. – Drohobych: Redaktsiino-vydavnychi viddil Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka, 2013. – 214 s.
6. Hrushevskiy M. *Lysty z nad Poltvy. Lyst tretii* / Mykhailo Hrushevskiy // *Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t.*; / Redkol.: P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych ta in.; Holov. red. P. Sokhan. – Lviv: Svit, 2002. – T. 1: Seriia «Suspilno-politychni tvory (1894 – 1907)». – S. 161–187.
7. Hrushevskiy M. *Memorial Tovarystva do ministra prosvity v spravi utvorennia samostiinoho ukrainskoho universytetu u Lvovi* / Mykhailo Hrushevskiy // *Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t.*; / Redkol.: P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych ta in.; Holov. red. P. Sokhan. – Lviv: Svit, 2005. – T. 3: Seriia «Suspilno-politychni tvory (1907 – berezen 1917)». – S. 20–22.
8. Hrushevskiy M. *Nad svizhoiu mohyloiu* / Mykhailo Hrushevskiy // *Hrushevskiy M. S. Tvory: U 50 t.*; / Redkol.: P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych ta in.; Holov. red. P. Sokhan. – Lviv: Svit, 2005. – T. 2: Seriia «Suspilno-politychni tvory (1907 – 1914)». – S. 412–413.
9. Hrushevskiy M. *Shchodennyk* / Mykhailo Hrushevskiy. *Pidh. do druku I. Hyrych ta O. Todiichuk*. // *UI*. – 2006 – 2007. – № 4 / 1–2. – S. 15–74.
10. Hrushevskiy M. *Shchodennyk* / Mykhailo Hrushevskiy. *Pidh. do druku I. Hyrych ta O. Todiichuk*. // *UI*. – 2002. – № 1–4. – S. 100–127.
11. Hrushevskiy M. *Yak mene sprovadzhen do Lvova (Lyst do khv. redaktsii «Dila»)* / Mykhailo Hrushevskiy // *Dilo*. – 1898. – Ch. 137. – S. 1.
12. Hrushevskiy M. *S. Avtobiohrafii, 1906* / Mykhailo Hrushevskiy // *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho*. – K.: Veselka, 1992. – S. 197–213.
13. *Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO)*. – F. 26. – Op. 7. – Spr. 420. – 322 ark.
14. DALO. – F. 26. – Op. 7. – Spr. 434. – 232 ark.
15. DALO. – F. 26. – Op. 7. – Spr. 452. – 212 ark.
16. *Institut literatury NAN Ukrainy im. T. Shevchenka*. – F. 135. – Spr. 38. – 302 ark.
17. Kondratiuk K. *Pedahohichna diialnist M. Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti* / Kostiantyn Kondratiuk // *Mykhailo Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina. Dopovidi y povidomlennia naukovoii konferentsii*. – Lviv, 1995. – S. 68–70.
18. Krypiakevych I. *Mykhailo Hrushevskiy. Zhyttia i diialnist* / Ivan Krypiakevych // *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho*. – K.: Veselka, 1992. – S. 448–483.
19. *Lyst prof. Hrushevskoho do dekana Tvardovskoho zaraz po intsydenti z dnia 11 soho misiatsia* // *Dilo*. – 1901. – Ch. 260–261. – 3 hrudnia.
20. *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 2*. – Kyiv – Niu-York – Paryzh – Lviv – Toronto: UIT, 2001. – 412 s. – Seriia: Epistoliarni dzhherela hrushevskoznavstva.
21. *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 1*. – Kyiv – Niu-York – Paryzh – Lviv – Toronto, 1997. – 399 s. – Seriia: Epistoliarni dzhherela hrushevskoznavstva.
22. *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. III*. Red. L. Vynar; upor.: H. Burlaka, N. Lysenko. – Kyiv – Niu-York: UIT, 2006. – 718 s.; il. – Seriia: Epistoliarni dzhherela hrushevskoznavstva.

23. Malyk Ya. Kryminalni peresliduvannia Mykhaila Hrushevskoho (1914 – 1934) / Yaroslav Malyk // Mykhailo Hrushevskiy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii, prysviachenoï 125-y richnytsi vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho. – Lviv, 1994. – S. 412–425.
24. «Ne maiu inshoho, bilshoho interesu nizh dobro svoho narodu» [Lysty M. Hrushevskoho do O. Barvinskoho]. – S. 71–87.
25. Onopriienko V. Persha kafedra ukrainskoi istorii / Valentyn Onopriienko // Kyivska starovyna. – 1994. – № 4. – S. 76–81
26. Rasevych V. Evoliutsiia pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho v pershyi rik pislia prybuttia do Lvova / Vasyl Rasevych // Mykhailo Hrushevskiy i Lvivska istorychna shkola. Materialy konferentsii. – Niu-Iork–Lviv, 1995. – S. 107–113.
27. Telvak V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho / Vitalii Telvak, Vasyl Pedych. – Lviv: Svit, 2016. – 440 s.
28. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi (dali – TsDIAUK). – F. 1235. – Op. 1. – Spr. 85. – 18 ark.
29. TsDIAUK. – F. 1235. – Op. 1. – Spr. 273. – 122 ark.
30. Shchodennyky M. S. Hrushevskoho (1904 – 1910 rr.) / Mykhailo Hrushevskiy // Kyivska starovyna. – 1995. – № 1. – S. 10–31.
31. Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków / Łukasz Adamski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s.
32. Hoszowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem / Mariola Hoszowska. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – 387 s.
33. Lewicki A. Hruszewskij M. Wstępny wykład z dawnioji istorji Rusy / Anatol Lewicki // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1895. – Rocznik IX. – S. 565–567.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2017 р.